

УДК 655.53 (477)

Нестеренко П. В.

ВИДАВНИЧИЙ І ДРУКАРСЬКИЙ ЗНАК

У статті йдеться про історію видавничих та друкарських знаків в Україні, зокрема на підставі вивчення видань з бібліотечних колекцій Наукової бібліотеки НаУКМА.

Протягом століть існування друкованої книги її незмінним супутником був видавничий знак, який крім чисто утилітарних, представницьких цілей, крім функцій фірмового товарного знака

втілював естетичні ознаки, притаманні творам графічного мистецтва. Його автори здебільшого схилилися до створення зорового образу, звертаючись до фігуративного та орнаментального ри-

сунка, гравірованого чи виконаного в іншій техніці. Не завжди цей образ відповідав завданням видавництва, відбиваючи здебільшого смаки замовника і розкриваючи творче кредо художника. Проте в більшості випадків кожний видавничий знак - маленький шедевр, який віддзеркалює образ епохи, а в останнє століття дедалі більше відповідає духу програми видавництва.

Дивує недостатня увага до цієї галузі графіки як у минулі часи, так і в сьогоденні. Досить ознайомитися лише з украй бідною бібліографією. Як справедливо зазначали автори радянської видавничої марки 1917-1927 рр. М. Долинський і В. Якубович, незважаючи на те, що над знаком працювало багато видатних графіків, улюбленцем став екслібрис, якому присвятили сотні досліджень, видали альбоми, систематизували й каталогізували [1]. Разом з тим вивчення видавничого знака має велике значення для осягнення історії книжкової графіки, її естетики, поступу графічного мистецтва.

В ансамблі книги як цілісного організму важливе місце займає видавничий, друкарський знак видавця, що вказує на походження та належність видання; він має також охоронне значення, застерігаючи від наслідувань і підроблення. Згадаймо знак дельфіна венеційського друкаря Альда Мануція, який не раз підробляли. Друкарський видавничий знак об'єднує в одне ціле різноманітні за змістом книжки, акцентує спрямованість видавництва, розкриває світогляд, ідеологію, коло зацікавлень, амбіцію, смак не тільки видавця, а й цілої доби. Крім того, видавничий знак характеризує мистецький стиль, друкарські і графічні течії, є свідченням культури книжки, а з нею й країни, яка її презентує.

Сучасний титульний аркуш з вихідними даними міститься на самому початку книги, в середньовіччі першодрукарі ввели так званий колофон. Він розміщувався позаду основного тексту книги і включав у себе такі елементи: місце й дату випуску, ім'я друкаря або, найчастіше, фірмовий знак видавця, а також назву книги. У першому відомому нам колофоні зазначено назву - Псалтир, імена друкарів - Й. Фуста і П. Шеффера, місце публікації - Майнц і дату - 14 серпня 1457 р. Колофон Латинської Біблії з видавничим знаком Й. Фуста і П. Шеффера у вигляді двох щитів з геральдичними знаками, що висять на гілці дерева, поміщено у Латинській Біблії 1462 р. Видавничим знаком користувався у XV ст. і видатний венеційський друкар француз Н. Жансон. Досить рано з'явилися видавничі знаки й у Чехії. Найдавніший з них належить

друкареві, що видрукував Новий Заповіт 1475 р., і нагадує той, що належав Й. Фусту. З появою в першій чверті XVI ст. титульного аркуша видавничий знак стане його складовою.

Зображення друкарських і видавничих знаків набуло поширення в багатьох країнах, вони стали окрасою й своєрідною візитною карткою багатьох стародруків. Це, наприклад, титульний аркуш «Біблії руської» (Прага, 1517) білоруського першодрукаря і просвітителя Франциска Скорини, фронтиспис і початкова сторінка «Апостола» (1591) видання білоруських друкарів книги братів Л. і К. Мамоничів. Друкарські знаки французьких друкарів і видавців-гуманістів Етьєнів зображують садівника, який формує крону дерева [2]. Кількома видавничими знаками користувалася родина голландських друкарів, видавців Ельзевірів. Це самітник під деревом, глобус, орел, богиня Мінерва під деревом.

У країнах Європи дослідженню друкарських і видавничих знаків уже давно приділено багато уваги, відомий ряд колекціонерів цієї галузі графіки, подібно до філателії і збірок екслібрисів. Література про європейські видавничі знаки досить обширна. Перша праця належить Б. Рот-Шольцу (1687-1736) і була видана в Нюрнберзі в 1728 р. під назвою *Insignia bibliopolarum et typographorum*. Це альбом з репродукціями 513 друкарських знаків, вигравірованих на міді, текстова частина до нього іншого автора вийшла в 1730 р. у двох виданнях [3].

На початку XX століття колекціонуванням і вивченням видавничих знаків українських видавництв захопилися П. Зленко, Я. Стешенко і В. Січинський. У 1926 р. на Українському відділі виставки книжкової культури при Міжнародному конгресі бібліотекарів і приятелів книги в Празі Володимир Січинський експонував видавничі знаки та екслібриси зі свого зібрання. Тоді ж було складено й надруковано літографським способом Каталог виставки знаків українських видавництв з передмовою та з 6 ілюстраціями [4]. На щастя, автор після організації виставки продовжив дослідження й опублікував його результати в Науковому збірнику, присвяченому тридцятиріччю наукової та громадської праці професора, доктора Івана Огієпка, що вийшов у Варшаві 1937 р. [5]. До текстової частини, яка висвітлювала тогочасну літературу, присвячену європейському видавничому знаку, й аналізувала їх, вчений подав Реєстр українських видавничих знаків XVI-XVIII ст., а також 4 ілюстровані таблиці, які охоплюють півтисячоліття української книги. Друкарські й

видавничі знаки висвітлюють розвиток графічних символів друкарства в часі і просторі, зокрема від розкішного знака друкаря Івана Федорова у львівському «Апостолі» 1574 р. до пражського видавництва «Наша Культура» 1934 р. роботи М. Бутовича (всього 52 ілюстрації). На жаль, це глибоке й змістовне дослідження не було надруковане окремою книжкою й залишилося маловідомим широкому загалу.

На теренах УРСР видавничий знак не приваблював науковців, лише в роки Незалежності з'явилися поодинокі публікації [6,7]. Проте глибокого всеохопного дослідження українських видавничих знаків не проводилося. Однією з причин цього є відсутність колекціонерів, збирацька діяльність яких спонукала б до вивчення і пропаганди графічних мініатюр, в яких зосереджено цілий світогляд і стиль сучасності.

Видавничі знаки були різного змісту - від зовсім простих емблем до складних композицій. В Україні найдавнішим є друкарський знак І. Федорова, вміщений на останній сторінці у львівському «Апостолі» (1574). Це гравюра (дереворит) на цілу сторінку зворотного аркуша 264 «Апостола», що має підпис невідомого гравера «W. S.» і являє собою розкішний ренесансовий акантовий мотив. Пишно розгалужена гілка оточувала два картуші - один з гербом Львова, другий - з персональним знаком друкаря й написом: «IWAN». У видозміненому вигляді він не раз повторювався і в інших львівських («Азбука», 1574) та острозьких виданнях (зокрема, в Острозькій біблійі, 1581). Подібний видавничий знак у вигляді руки, що тримає картуш з ініціалами «І. К.», зустрічаємо і на львівському «Октоїху» (1639). Належить він Іоанну Кунотовичу, який згодом залишив Львів і працював учителем книгодрукування в Румунії.

Крім видавничого знака І. Федорова в «Апостолі» на зворотній сторінці першого аркуша є і знак мецената друкарства - Григорія Ходкевича. Це той самий герб, що вперше був вміщений у заблудівському виданні «Учительної Євангелії» 1569 р.

Гербовими знаками користувалися фундатори і власники друкарень князі Острозькі, родина Балабанів. Друкар і письменник Захар Копистенський користувався оригінально скомпонованою монограмою і шляхетським гербом на ренесансовому картуші. Вишукані герби використовували також Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Іван Грамолинський і священник Лаврентій.

У згаданому вище Реєстрі, який охоплює три століття, зазначено 54 позиції, які заслуговують на особливу увагу. Це видавничі знаки власників друкарень, самих друкарів або герби міст, де була друкарня, і герби Війська Запорозького. Останні, більш поважні, використовувалися як безпечніший охоронний засіб. Характерною ознакою доби ренесансу (друга половина XVI і початок XVII ст.) було панівне становище колективного господарства міст з розвиненим міським промислом, що перебував у залежності від цехових організацій.

Починаючи з 20-х років XVII й до середини XVIII ст. видавничими знаками слугують майже виключно індивідуальні, чисто родинні герби української шляхти та військової старшини. Пишний і декоративний стиль бароко відрізнявся від попередньої доби ренесансу своїми гербами-знаками в «ускладнених картушах з важкими волютами (слимаками) і штудерними пластичними завитками» [8]. Цікаво, що герби меценатів науки і мистецтва уміщувалися в тих виданнях, які друкувалися їх коштом, деякі з них були лише в поодиноких примірниках, призначених для певних осіб, тоді як весь наклад не мав того видавничого знака. Варто навести перелік гербів родин, які, за визначенням В. Січинського, використовувались як видавничі знаки: Балабанів, Копистенських, Святополк-Четвертинських, Киселів, Долматів, Корецьких, Могил, Стеткевичів, Замойських, Корбут-Вишневецьких, Т. Проскури-Сушицького, Б. Стеткевича-Любавицького, М. Бжозовського, Й. Тризни, Шептицьких, Обідовських, Одорських, Т. Захаржевського, Ст. Яворського, І. Кроковського, Ходкевичів та ін.; з гетьманських гербів Самойловича, Мазепи та йв. Скоропадського [9].

У XVII - на початку XVIII ст. друкарські й видавничі знаки (герби) виконували гравери: Ілля (герб Петра Могилы («Евхологія», Київ, 1645); І. Щирський, Л. Тарасевич (родина Шереметів); І. Мигура (гетьмана І. Мазепи і Г. Одорського); Н. Зубрицький (гетьмана І. Скоропадського) [10].

Починаючи з 20-х років XVIII ст. разом з переслідуванням українського друкарства з боку російського уряду занепадає друкарське мистецтво. Видавничі знаки XVIII ст. повторюють герби й монограми попереднього століття, змінюється лише стиль бароко на більш тендітний рококо чи суворий класичний стиль (Г. Левицький - монограми на заставці «Політики» Арістотеля (Львів, 1745), Й. Гочемський - герб М. Потоцького на почаївському виданні 1759 р.). З кінця XVII ст. змінюється граверна техніка - замість

деревориту успішно застосовується мідьорит, який набув поширення в другій половині XVIII ст.

Удосконалення машинного виробництва з початку XIX ст. привело до уніфікації зовнішнього вигляду видань і занепаду видавничих знаків, які зображувалися переважно у формі непривабливих монограм. З відродженням нової української книжки, що припадає на кінець XIX - початок XX ст. з'явилася велика кількість видавництв, видавничі знаки яких страждали «етнографізмом», зайвою ілюстративністю і декоративністю. Зокрема, зображувалися цілі події, краєвиди та інші «мальовничі» мотиви - О. Судомори (Видавництво Української Школи), П. Лапина («Вернигора»), М. Дяченка («Космос»), М. Погребняка («Сіач»), І. Бурячка («Дзвін») та ін. До кращих можна віднести лаконічні й змістовні видавничі марки київського видавництва «Час» і одеського «Дніпро» А. Ждахи, видавництва «Каменярі» та «Українського Видавництва в Січеславі», О. Судомори «День» та «Сяйво» [11].

У 1920-х роках минулого століття мав місце короткий спалах, ренесанс української культури та духовності. Про бурхливий розвиток видавничої діяльності в 1923 - початку 1924 рр. свідчить фундаментальний том «Весь ССРСР» [12]. У ньому названо 57 українських видавництв: закладів, яким було дозволено видавничу діяльність. Багато з них мали кілька модифікацій знаків.

XX ст. висунуло цілий ряд визначних імен, що багато попрацювали саме в галузі фірмових та видавничих знаків. В. Г. Кричевський - автор шести видавничих знаків. Два з них виконано у вигляді універсальних обкладинок для Української Видавничої Спілки та Українсько-руської видавничої спілки (1911). Два варіанти монограми виконано для Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу (В. К. В. С.) (1919). Це новаторські роботи, які органічно вписали видавничий знак у художнє вирішення обкладинки і разом із шрифтовими написами утворюють єдине ціле. Яскравим послідовником Кричевського був з середини XX ст. Я. Гніздовський - автор знака популярного у 1920-х роках пайового кооперативного видавництва «Рух», заснованого 1917 р. у місті Вовча, 1921 р. переведеного до Харкова, а в 1933 р. розформованого державною владою. Крім того, він створив також два знаки для заснованого у 1922 р. в Києві Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) (1925). Відомі ще два знаки УНІКу - Ю. С. Михайліва 1923 р. і

А. Х. Середи 1926 р. Останній є автором цілого ряду прекрасних знаків дуже різноманітних за своїм задумом і змістом, з гарним стильовим виконанням. Найкращі його знаки - «Грунт», «Сяйво», «Друкар» (1919). Останнє видавництво було засноване 1916 р. у Петербурзі, з 1917 р. переведене до Києва з друкарнею і книгарнею. Видавало твори письменників, наукову літературу, підручники, журнал «Наше минуле». Припинило діяльність у 1924 р.

1919 роком датовано ряд видавничих знаків Г. І. Нарбута для Всеукраїнського літературного комітету (ВУЛК), Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу (В. К. В. С.), ним також виконано промислову марку Централу та Українського Товариства Шкільної Освіти; А. Й. Страхова - для Державного видавництва України (ДВУ).

Українські видавництва починають дбати не тільки про мистецький вигляд свого фірмового знака, деякі з них спеціально плекають культуру видавничих знаків, улаштовують для того мистецькі конкурси або замовляють їх окремим митцям-графікам. Серед них Накладня М. Таранька у Львові, Український Науковий Інститут Книгознавства в Києві, Державне видавництво України (Харків - Київ), Гурток Діячів Українського Мистецтва у Львові, видавництво «Слово» у Києві, «Українська архітектура» (Львів - Прага), «Книгоспілка» (Київ - Харків), Українське Товариство Прихильників книги в Празі.

Продовження традицій кращих досягнень Г. Нарбута бачимо у видавничих знаках М. А. Кирнарського для приватного київського видавничого товариства «Слово» (1922), що постало замість видавництва «Друкар». Воно об'єднувало у 1922-29 рр. письменників і працівників київських друкарень. Видавало переважно твори неокласиків. 1922 р. датовано також видавничий знак для Всеукраїнського літературного комітету Головополітпросвіти УСРР.

Багато попрацював над видавничою маркою у 1920-х роках П. Ковжун. В. Січинський зазначав, що в його доробку понад 25 праць, виконаних з великою дотепністю і декоративністю. Серед кращих - «Логос» (Львів, 1923), Гурток Діячів Українського Мистецтва (ГДУМ) (Львів, 1923), «Логос» (Львів, 1924), «Накладня М. Таранька» (Львів, 1923), «Друкар» (Львів, 1926). Виразний український стиль разом з вибагливим графічним виконанням демонструють видавничі знаки Р. Лісовського - «ГДУМ» (Львів, 1921), «Молода Україна» (Львів, 1923), «Українська Архітек-

тура» (Львів, 1923), «Нова Українська Школа», «Український Громадський Видавничий Фонд» (Львів, 1925), «Нова Культура», «Український пласт», спільно з В. Сочинським - Українське Товариство Прихильників Книги (Прага, 1930). Він є також автором печаток «ГДУМ», «Український Університет у Львові», Технічне товариство «Праця», товариство «Копаний М'яч» та ін.

Привертають увагу знак видавництва «Українська Молодь» (ВУМ) з профільним жіночим силуетом, виконаний І. Мозалевським (Берлін, 1923), та знак «Дзвін». Продовження кращих традицій бачимо в оригінальних знаках М. Алексієва «Книгоспілка» (Київ), Л. Хижинського «Всеукраїнський Архів Актів» (Київ), М. Кирнарського «Слово» (Київ, 1925). Цікаві знаки невідомих авторів для видавництва «Дніпросоюз» (колосок на тлі Дніпра і ланів), «Держвидав» (селянин і робітник за книгою), «Радянський Селянин», «Червона Калина».

Для українських видавництв, що функціонували за межами УРСР, виконали знаки В. Січинський: «Сіач» (Прага, 1926), С. Гладкий: «Українська Архітектура» (Париж, 1929), М. Бутович: «Українська Архітектура» (Берлін, 1927), «Вістник» (Прага, 1930), «Наша Культура» (Прага, 1934); М. Кричевський: «Пчілка» (Ужгород, 1925), П. Холодний (молодший): «Українська Архітектура» (Варшава, 1928).

1931 р. виконав два варіанти видавничих знаків для Української радянської енциклопедії (УРЕ) В. Д. Єрмилов з Харкова [13].

Особливої уваги заслуговує поширення українського друкованого слова на європейських і заокеанських землях (Америка, Австралія). Одне з найдавніших відомих зображень видавничого знака зустрічаємо у Вінніпезькому (Канада) виданні Української видавничої спілки (УВС) «Короткий огляд українського письменства від XI до XIII ст. для ужитку молодіжи» (1917). Його виконано з набірних елементів (лінійка та літери). Там же у 1928 р. накладом і друком «Українського голосу» виходили й інші видання.

«Українське видавництво» (УВ) працювало й під час війни. Свідченням цього є повість «Три покоління» Фотія Мелешка з обкладинкою і видавничим знаком на ній М. Бутовича (Краків, Львів, 1943).

Після Другої світової війни в містах Німеччини, Австрії та Франції з'явилися осередки наукового та культурно-мистецького життя українців, що залишилися поза межами своєї країни. За тривалістю і за результативністю друкування

українських книг поза етнічними українськими землями німецькі терени виявилися найсприятливішими. Тут діяла потужна філія Катеринославського українського видавництва. З 1919 по 1932 рр. у Лейпцігу й Берліні працювало перенесене сюди видавництво «Українська накладня», власником якого був Яків Оренштайн. Зі знаком цього видавництва вийшло понад 200 назв творів українських класиків і сучасних авторів [14]. Особливо плідними були повоєнні роки. Талановитий графік Я. Гніздовський творив книжкові й журнальні обкладинки, в яких органічно об'єднував шрифтові написи з видавничими знаками. Серед кращих його робіт дитячі журнали «Світ Дитини», «Наш приятель», обкладинки 1947-1948 років до журналу «Арка», літературно-мистецького збірника «Хоре» (1948), «Українська трибуна» (поема Леоніда Мосендза «Волинський рік», Мюнхен, 1948) та інші.

За перші 20 років свого існування мюнхенське видавництво «Дніпрова хвиля» (засновник Олекса Вінтоняк) випустило понад 60 назв українських книг, кожна з яких мала цікаву долю. В Австрії в повоєнні роки виходив літературно-мистецький і науково-популярний місячник «Літаври» (видання 1947 р.). Видавничими знаками користувалися видавництва «Нові дні», «Світ» (Зальцбург), «Чайка» (Лондон, 1966), «Смолоскип» ім. В. Симоненка (Париж, Балтімор, 1970), «Перемога» (Буенос-Айрес, Аргентина, 1956), «Пробоем» (Торонто, Канада, 1967). Багато видавництв працювало у США - «Україна» (1950), «Пролог» (1952) - автор видавничого знака П. С Андрусів, «Київ» (обидва Філадельфія, 1952), «Життя і мистецтво» (1958), «Видавництво Миколи Денисюка», (Чикаго, кінець 50-х - початок 60-х рр.).

У 1950-х роках нові видавничі марки видавництв УРСР створили І. П. Хотинюк («УРЕ»), М. Л. Пікалов («Дніпро», «Молодь»), К. К. Калугін («Радянський письменник»), пізніше видавничі марки виконували В. Є. Перевальський («Мистецтво», 1969), Ю. П. Щепкін («Вища школа»), В. П. Вечерський (до видань з нагоди 1500-річчя Києва, 1982) та інші.

Сьогодні спостерігаємо черговий сплеск утворення нових і реорганізації старих видавництв, який розпочався на початку 1990-х років. Це Всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «Січ», м. Дніпропетровськ (худ. Г. Л. Іващенко), журнал «Зелена Буковина», м. Чернівці (О. І. Криворучко, 1992). Символізують Буковину чотири букви листки, зображені хрестоподібно. Класичний мотив крилатого дерева

використав для видавничого знака «Центр Європи» (Львів, Київ) С Є. Фрухт (1994). Видавни-

чий дім «КМ Академія» користується знаком В. П. Васильєва (1994), «Криниця» - К. Т. Лавро.

1. *Доліський М., Якубович В.* Советская издательская марка 1917-1927 гг. II Панорама искусств- М.: Советский художник, 1979.-С. 305.
2. Книговедение. Энциклопедический словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1982- С. 332, 531, 608-609, 617.
3. *Січинський В.* Українські видавничі знаки / Науковий збірник.- Варшава, 1937.- С. 136-137.
4. *Січинський В.* Знаки українських видавництв. Каталог виставки знаків українських видавництв.- Прага, 1926.
5. *Січинський В.* Українські видавничі знаки / Науковий збірник.- Варшава, 1937.- С 135-153.
6. *Преварський В.* Друкарська емблема Івана Федорова // Книжник, 1991.-№2.-С 40-43.
7. *Нестеренко П.* Мистецтво України. Енциклопедія.- Т. 1.- К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995.— С 318.
8. *Січинський В.* Українські видавничі знаки / Науковий збірник- Варшава, 1937,- С 142.
9. Там само.- С 143.
10. Там само.- С 143.
11. Там само.-С. 145.
12. Весь СССР. Справочная и адресная книга на 1924-1925 гг.- М., 1924.- С 894-906.
13. *Горбачов Д.* Український авангард 1910-1930 років. Альбом- К.: Мистецтво, 1996- Іл. 223.
14. *Тимошик М.* Українська книга в Німеччині. Зерна // Літературно-мистецький альманах українців Європи. Число 6-7.- 2002- С 379-384.

P. Nesterenko

PUBLISHING AND PRINTING MARK

About history of publishing and printing mark in Ukraine, in particular on the basis of studying editions from library collections of Scientific library of Na UKMA.